

DOS FRONTALS D'ALTAR I L'ACTA DE CONSAGRACIÓ
DE SANT SERNI DE TAVÈRNOLES*

TWO ALTAR FRONTALS AND THE CONSECRATION DOCUMENT FROM
SANT SERNI DE TAVÈRNOLES

JOAN DURAN-PORTA
Universitat Autònoma de Barcelona
<http://orcid.org/0000-0001-7660-3017>

Resum: L'objectiu d'aquest article és l'estudi dels dos frontals romànics que van decorar consecutivament el presbiteri de l'església monàstica de Sant Sadurní de Tavèrnoles. Totes dues taules es relacionen, encara que de maneres diferents, amb l'acta de consagració del temple, un document falsificat però molt interessant que evoca l'especial context històric de l'àrea septentrional del comtat d'Urgell. Aquest context incideix directament en la vida dels mobles: explica la destrucció del primer, l'any 1092, i condiciona la creació i el contingut iconogràfic del segon, elaborat probablement durant el tercer quart del segle XII.

Paraules clau: Tavèrnoles, frontal d'altar, orfebreria, pintura sobre taula, romànic, acta de consagració, falsificació.

Abstract: The aim of this paper is to analyse the two Romanesque altar frontals which consecutively decorated the altar of the abbey church of Sant Sadurní de Tavèrnoles. Both panels were related, but in a very different way, to the consecration document of Tavèrnoles, a fascinating forgery that recalls the political context of the northern region of the county of Urgell. This context directly influenced the panels: it explains the destruction of the first in 1092, and it determines the iconographic programme of the second, made in the third quarter of the 12th century.

Keywords: Tavèrnoles, altar frontal, metalwork, panel painting, Romanesque, consecration document, forgery.

SUMARI

1. Introducció. – 2. El frontal dels bisbes i el seu context: raons per a una iconografia singular. – 3. Una falsificació oportuna: l'acta de consagració de Tavèrnoles. – 4. Un frontal de plata (ben) documentat al segle XI. – 5. Conclusió. – 6. Bibliografia citada.

1. INTRODUCCIÓ¹

Sant Sadurní o Sant Serni de Tavèrnoles és el més important dels monestirs benedictins de l'antic comtat d'Urgell (fig. 1). Situat a molt

* Aquest treball s'integra en el projecte de recerca: "Movilidad y transferencia artística en el Mediterráneo medieval (1187-1388). Artistas, objetos y modelos-Magistri Mediterranei" (MICINN: HAR2015-63883-P).

¹ Abreviatures utilitzades: MNAC = Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona.

Cómo citar este artículo: Duran-Porta, Joan (2018), *Dos frontals d'altar i l'acta de consagració de Sant Serni de Tavèrnoles*, "Anuario de Estudios Medievales" 48/2, pp. 669-693. <https://doi.org/10.3989/aem.2018.48.2.05>

Copyright: © 2018 CSIC. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) License.

pocs quilòmetres de la Seu, va ser un destacat actor polític durant el període medieval i, almenys a partir del segle XII, un notori contrapoder a l'ambició expansionista territorial i jurisdiccional dels veïns bisbes urgellencs. En aquestes pàgines voldria destacar, precisament, la rellevància institucional del cenobi i posar-la en relació amb dos objectes artístics d'especial volada: els dos frontals d'altar que van presidir, en èpoques successives, l'ornamentació del presbiteri de l'església abacial. Un d'aquests frontals, de plata, el coneixem només gràcies a les referències documentals i mai fins ara no havia rebut l'atenció de la historiografia. L'altre frontal, pictòric, es conserva al Museu Nacional d'Art de Catalunya i ha estat objecte d'alguns estudis d'interès, a les conclusions dels quals voldria només afegir algunes puntualitzacions, espero que oportunes. Fet i fet, es tracta de destacar el paper jugat per aquests dos mobles en la vida del monestir, no pas en la seva connatural funció litúrgica sinó com a objectes, respectivament, d'ús financer i de significació ideològica. Contra una certa visió excessivament sacralitzada dels *ornamenta* eclesiàstics, l'exemple d'aquestes dues taules constata la multiplicitat dels rols que juguen els objectes sacres i, en bona mesura, la preeminència dels condicionants polítics i econòmics que actuen sobre d'ells, tot sovint per sobre dels valors estrictament religiosos.

Fig. 1. Restes de l'antiga església abacial de Tavèrnoles
(autor: J. Duran-Porta).

2. EL FRONTAL DELS BISBES I EL SEU CONTEXT: RAONS PER A UNA ICONOGRAFIA SINGULAR

El frontal pictòric de Tavèrnoles ocupa un espai privilegiat al MNAC, a la primera de les sales dedicades a l'art romànic². És una obra magnífica (fig. 2), amb qualitats per a reclamar una posició absolutament preponderant entre la pintura sobre taula del romànic català, no només per la seva exquisida execució tècnica³ sinó també pel seu singular contingut iconogràfic i per l'original model de composició: en una escena única, mostra una sèrie alineada de nou sants bisbes, tots nimbats i amb bàcul i llibre a les mans, que s'ordenen en dos flancs de quatre i són presidits per una figura central lleugerament denotada; és l'única amb el rostre en posició frontal, vestidures distintes (duu mantell obert, per comptes de casulla), i amb la mà dreta fa el gest de beneir.

Fig. 2. Frontal d'altar de Tavèrnoles (© MNAC. Calveras/Mérida/Sagristà).

La taula és de grans dimensions, i això ha fet alguna vegada qüestionar la seva originària funció com a frontal. Tanmateix els dubtes no

² Número d'inventari: 015786. Va arribar al museu després d'un atzarós periple, del qual informa Josep Pijoan en el breu estudi que en publicà de resultes de l'adquisició, Pijoan 1907, p. 798. La taula s'havia descobert a l'antiga capçalera de l'església de Tavèrnoles, aleshores mig enrunada i que servia per als mals endreços, en època del bisbe Caixal i Estradé (1853-1879). Després de col·locar-se durant un temps a l'antic transsepte de l'església, que s'emprava per al culte parroquial, va ser venuda a l'antiquari de Tàrraga Josep Cantons, i més tard va passar a un altre antiquari, José Palús, que tenia botiga a Saragossa. Aquest la va vendre a l'acadèmic madrileny Antonio Vives Escudero, a qui finalment va comprar-la la Junta de Museus de Barcelona, l'any 1907. Una divertida versió de la part final de la història la recull Josep Pla en la biografia dedicada a Pijoan de la sèrie d'*Homenots* (Pla 1968, pp. 225-226).

³ En paraules de Chandler R. Post: "one of the most masterly achievements of the early medieval art in Catalonia" (Post 1930, p. 231).

tenen raó de ser, perquè les seves mesures corresponen perfectament amb les d'una robusta ara de marbre que es conserva encara a Tavèrnoles i que tot indica que pertanyia a l'altar major de l'església⁴. L'execució de la pintura és, com deia, de gran categoria, caracteritzada per un elegant sentit cromàtic dominat per la tonalitat vermellosa del fons, i per l'estil tan particular i veritablement inconfusible amb què es detallen els nou bisbes retratats: figures esveltes i gràcils, de rostre triangular i actitud reposada, molt ben construïdes anatòmicament i amb vestidures de cert to decoratiu, amb plecs angulosos i ocasionalment en forma d'espiral. El frontal fa joc amb dues taules laterals que se suposen també procedents de Tavèrnoles, on es dibuixen dues figures episcopals més, aquesta vegada identificades per inscripcions amb sant Martí i sant Brici⁵. La qualitat d'aquestes dues imatges, però, és clarament menor, i tant rotundes les diferències d'estil i d'execució que cal atribuir-les indubtablement a una autoria distinta; en realitat, no pot pas assegurar-se amb absoluta certesa que les tres taules formessin un únic conjunt, tot i que aquesta opinió s'ha mantingut sempre⁶.

La pintura del frontal, que és la que aquí ens interessa, se sol datar a la segona meitat del segle XII, per bé que des del punt de vista de l'estil es tracta d'un *unicum* sense paral·lels coneguts, que per exemple no té res a veure amb les tradicions més o menys coetànies de pintura sobre taula de la veïna catedral de la Seu⁷. De tota manera, la qüestió que ha d'ocupar-nos aquí és el caràcter excepcional del seu contingut, aquesta presentació solemne de mitrats que ocupen tota la superfície pictòrica i que segueixen un format compositiu sense precedents en els usos visuals d'aquest tipus de mobles.

De fet, l'origen d'aquesta representació ha estat posat ja de relleu de manera conclouent per Anna Orriols, que l'ha identificat en un tipus d'imatge seriada de figures episcopals com la que hi ha en diverses còpies de les actes del concili de Jaca de l'any 1063⁸. El text original d'aquestes actes és demostradament una falsificació, que va tenir tanmateix una gran repercussió

⁴ L'ara fa poc més de dos metres de llargada i 1'20 d'alt, mesures que lliguen efectivament amb les del frontal: 2'18x1'18 m. (dades segons MNAC).

⁵ MNAC, núms. inv. 064003 i 064006.

⁶ Dubto molt, en tot cas, que les tres taules es fabriquessin en un mateix entorn productiu i en la mateixa cronologia, i és per això que l'anàlisi que segueix no incorpora els laterals en l'entramat teòric.

⁷ És a dir, sobretot amb les fórmules emprades per un taller possiblement catedralici que deuria treballar cap al segon quart del segle XII, i amb el qual es relacionen mobles com el frontal dit dels Apòstols, o el d'Ix. Hi ha una segona època de producció pictòrica a la regió, al voltant del 1200, potser també connectada amb la catedral (frontal de Mosoll, de Ginestarre, etc.). Vegeu, en termes generals: Castiñeiras 2008, pp. 116 i ss.

⁸ Vegeu: Orriols 2014. La base argumental de la hipòtesi ja s'havia plantejat breument en un treball anterior de la mateixa autora: Orriols 1998, pp. 136-142.

diplomàtica i que es va copiar en múltiples ocasions, sovint amb decoració miniada⁹. La més antiga de les còpies il·lustrades data del 1145 i inclou la representació de nou bisbes i tres abats organitzats en dos registres horitzontals. La semblança amb la pintura de Tavèrnoles és evident, encara que –seguint el criteri de la mateixa Orriols– no sembla pas factible pensar en una connexió directa entre les dues imatges: el document aragonès queda relativament lluny de l'àrea d'interès de la política urgellenca, i no consta pas que n'hi hagués cap còpia ni a Tavèrnoles ni tampoc a l'arxiu episcopal de la Seu.

Orriols ha localitzat alguns paral·lels de la mateixa representació seriada de bisbes. En resulta d'especial interès un relleu que es conserva al claustre de l'antiga col·legiata de Sant Pau de Narbona, tot i que fora del seu emplaçament original (fig. 3). És una obra de qualitat discreta, que presenta deu figures episcopals d'execució grossera i de proporcions molt irregulars; totes van tocades amb mitres dobles excepte la central, que du mitra senzilla, tal i com passa també a la taula de Tavèrnoles. La cronologia del relleu es difícil de precisar, però necessàriament ha de ser anterior a l'arquivolta que conforma l'espai on va ser recol·locat, que la decoració escultòrica permet datar cap a la segona meitat del segle XII¹⁰. La presència precisament a Narbona de la imatge podria resultar significativa, com veurem més endavant.

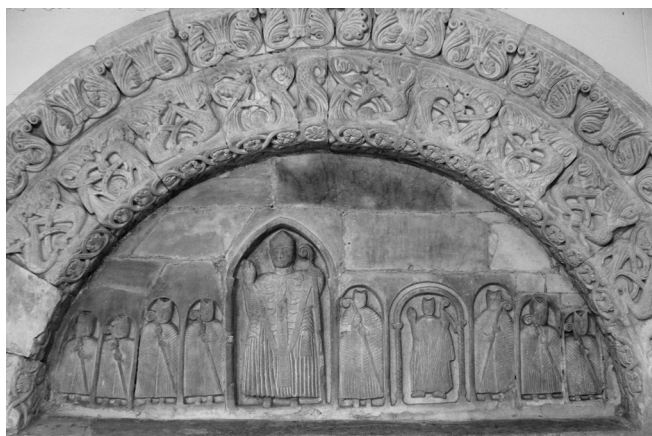

Fig. 3. Relleu del claustre de Sant Pau de Narbona (autor: Anna Orriols).

⁹ Les còpies conservades del document es repassen a: Balaguer 1951, pp. 97-113. El concili de Jaca no va celebrar-se mai. Les actes (que, en sentit estricte, són un privilegi d'establiment atorgat pel rei Ramir I) són una falsificació de finals de segle XI, redactada amb l'objectiu de demostrar la transitorietat de la fundació episcopal a Jaca i possibilitar-ne el trasllat a la veïna Osca: Ubieto 1964, pp. 187-190.

¹⁰ Lefèvre-Pontalis 1907, pp. 365-367.

Tornem ara, però, al frontal, i preguntem-nos per la identificació dels bisbes que el protagonitzen i per l'objectiu de tan expressiva representació, que és aparentment contradictòria en una pintura de context monàstic. Tenint en compte l'advocació del cenobi, és oportú considerar que la figura central de la composició sigui la de sant Sadurní de Tolosa, que es presentaria, doncs, acompanyat de vuit altres bisbes sants. La identitat d'aquests altres bisbes no és fàcil de precisar, ni sembla que pugui tractar-se de personatges vinculats amb la biografia del titular¹¹. De fet, és molt probable que es tracti de figures episcopals genèriques, com les que hi ha en alguns altres frontals catalans de l'època¹².

Hi ha d'haver motivacions molt concretes darrera de la selecció d'una imatge tan particular i poderosa, i alhora tan poc usual en la decoració de taules d'altar¹³. Anna Orriols planteja la raonable possibilitat que la imatge sigui un al·lusió simbòlica a la consagració del temple abacial, i a la vegada mira de justificar l'elecció de les figures dels mitrats en atenció a la proximitat i a les bones relacions entre Tavèrnoles i la veïna catedral d'Urgell, esdevingudes en un context d'afirmació i ostentació dels poders episcopals generalitzat en tots els comtats catalans¹⁴. Em fa l'efecte, però, que més aviat caldria plantejar una argumentació contrària, és a dir que l'ús de la vigorosa imatge dels nou bisbes no deriva pas del bon veïnatge entre el monestir i la Seu, sinó de l'antagonisme i de l'enfrontament entre les dues institucions. Un enfrontament que es produeix, a més, en un context molt particular de violències i de tensió política al nord del comtat d'Urgell.

És veritat que les relacions entre Sant Serni i la catedral havien estat bones durant el segle XI, especialment a la primera meitat de la centúria quan els dos centres mantenien un innegable esperit de col·laboració i entesa¹⁵. Tanmateix, els interessos d'un i altre es van anar diferenciant amb el temps, en bona mesura per la voluntat insistent de control sobre els afers monàstics mantinguda pels bisbes urgellencs. La intromissió va despertar forts recels a Tavèrnoles, que va haver de lluitar amb duresa per mantenir la independència

¹¹ No sembla que els bisbes anessin identificats per inscripcions, a no ser que aquestes se situessin a la part inferior de la taula, molt malmesa, i hagin desaparegut. Per a la important difusió del culte a sant Sadurní en terres catalanes, vegeu: Bertran 2009, pp. 233-246.

¹² Concretament als d'Alòs d'Isil, Planès i Buira, datats entre la segona meitat del segle XII i els inicis del XII, però que compositivament no tenen res a veure amb el de Tavèrnoles: Orriols 2014, pp. 125-127.

¹³ Si l'objectiu hagués estat només la devoció hagiogràfica, s'haurien inclòs senzillament escenes diverses de la vida del titular, com passa per exemple en el frontal de Rotgers, dedicat al mateix sant Sadurní: Bertran 2011, pp. 45-50.

¹⁴ Orriols 2014, pp. 133-136.

¹⁵ En particular, en època de l'abat Ponç, figura capital de la història de Tavèrnoles i, com se sap, personatge de gran relleu en la vida cultural i religiosa del segle XI hispànic: Riu 1988.

i les prerrogatives jurisdiccionals. Ja l'any 1099 la comunitat benedictina era destinatària d'una butlla concedida per Urbà II que reconeixia la subjecció directa del monestir a Roma, així com un patrimoni territorial d'abast considerable. La reiteració de butlles papals atorgades posteriorment amb els mateixos objectius (en 1119, 1127 i 1156) revelen l'intens embat del poder episcopal i la no menys pertinaç resistència de l'abadia. En la més tardana d'aquestes butlles, atorgada per Adrià IV, la limitació de la influència dels bisbes sobre el monestir és eloqüentment explícita: es redueix tan sols a les prerrogatives de consagració de crisma, sants olis, altars i temples, i a l'ordenació de monjos presentats per l'abat¹⁶.

Les ambicions de la Seu, fonamentades en el reformisme gregorià i enfocades clarament a assolir el predomini polític i econòmic sobre la regió nord-urgellenca, no van atènyer només el monestir de Tavèrnoles. En realitat, a partir de l'època del bisbe Pere Berenguer (1122-1141) s'inicia un enfrontament llarg i traumàtic entre el poder diocesà i la noblesa laica del seu entorn, que resisteix agrupada al voltant dels vescomtes de Castellbó¹⁷. Fomenta aquest enfrontament la desaparició del poder comtal, absorbt des de finals de segle XI en les conquestes de territori andalusí al sud del comtat i probablement incapaç de resoldre la situació política de les seves terres septentrionals. ¿Quin paper juga Tavèrnoles en aquest context? L'anàlisi de la documentació i una lectura interpretativa d'algunes notícies en concret, bé que una mica tardanes, permeten constatar que el monestir es posiciona, molt lògicament, dins el partit dels nobles i contra el bisbat. És una posició natural, derivada en primer lloc de la voluntat d'intromissió de la mitra en els seus propis afers interns, però també del caràcter de patrons i protectors del monestir que assumeixen algunes de les grans famílies locals, tant els propis vescomtes com, particularment, la nissaga dels Caboet. Ben mirat, Sant Serni es trobava pràcticament al centre de les possessions septentrionals d'aquesta poderosa família (que entroncaria per matrimoni amb el llinatge vescomtal), no lluny de l'indret on s'emplaçava una torre de defensa que, anys a venir, es convertiria en la formidable Bastida de Ponts¹⁸.

¹⁶ Baraut 1994-1995, doc. 155, p. 221.

¹⁷ La documentació diocesana presenta la situació en termes molt particulars, sempre mostrant la Seu com a penosa víctima de la irreflexiva violència senyorial, que a més s'acaba relacionant amb l'heretgia càtara: Gascón 2009a, pp. 40-41. Els vescomtes de Castellbò acaben entroncant per matrimoni amb els comtes de Foix, que intervenen decisivament en el conflicte des de la fi del segle XII: Gascón 2010.

¹⁸ És a dir, en una de les fortaleses que els comtes de Foix, hereus dels Castellbó-Caboet, al·larien al segle XIII per encerclar els dominis dels bisbes d'Urgell: Gascón 2009b, pp. 131-132. La capella de Sant Miquel de Ponts, vinculada a la torre primitiva, era justament propietat de Tavèrnoles des del 1004: Baraut 1994-1995 doc. 32, pp. 102-103.

Les bones relacions de Tavèrnoles amb els feudals són perceptibles des d'abans del 1100, però prenen cos i un sentit molt més diàfan a partir la segona meitat del segle XII, que és l'època en què el conflicte entre la Seu i la noblesa evoluciona dràsticament cap a la violència generalitzada, amb diversos episodis de guerra oberta. Un document significatiu d'aquestes bones relacions és una missiva papal enviada l'any 1185 a l'arquebisbe de Tarragona i al bisbe de Barcelona, exhortant-los a examinar l'actuació de l'abat de Tavèrnoles, Bertran, a qui el bisbe Arnau de Preixens havia acusat de rebre nobles excomunicats. Aquests excomunicats eren, naturalment, membres de la noblesa local, i l'acusació un sòlid atac contra el monestir, del qual els bisbes continuaven discutint els privilegis i els drets¹⁹. Hi ha encara més notícies interessants. Quan, l'any 1190, el comte Ermengol VIII concedeix a l'aleshores vescomte Arnau de Castellbó la capacitat de construir un castell a la vall d'Andorra, és a Tavèrnoles que s'ofereixen les rendes de la capella castral, que s'haurà de dedicar a sant Jaume²⁰. El vescomte Arnau afavoreix especialment el monestir en els anys finals del segle XII (l'any 1198 li concedeix franquesa i el dret de pasturatge en part de les seves terres²¹) i es converteix de manera explícita en el seu benefactor. La seva filla Ermessenda, que aporta el vescomtat de Castellbó a la dinastia comtal dels Foix en casar-se amb el comte Roger Bernat II, demana en el seu testament, ja de 1230, que el seu espòs el comte i el fill d'ambdós, Roger (futur Roger IV de Foix), es considerin patrons i protectors del monestir i en defensin obertament la seva causa²².

Tot aquest context permet explicar la iconografia del frontal de Tavèrnoles, la presència de tants bisbes. Cal recordar que la fabricació del moble s'ha situat, partint de l'anàlisi estilística, a la segona meitat del XII, jo diria que més probablement al tercer quart, encara al marge dels estímuls renovadors de la pintura pirinenca vinculats al bizantinisme de l'entorn del 1200. És a dir, just en un moment en què el monestir viu abocat a la defensa de les intromissions episcopals, tal i com posa de relleu la inequívoca butlla d'Adrià IV. La producció del frontal s'ha d'entendre en aquestes circumstàncies

¹⁹ Baraut 1994-1995, doc. 200, p. 259. No sabem si l'excomunió implicava ja aleshores l'acusació de catarisme; potser encara no, però a partir del 1214 les denúncies per heretgia són habituals i ben documentades a la regió, i un factor important per a l'evolució del conflicte polític, Gascón 2009a, pp. 44-46.

²⁰ Entre els testimonis del document hi ha el mateix abat Bertran: "Bertrandus sancti saturnini abbas": Baraut 1986a, doc. 18, pp. 268-269.

²¹ Baraut 1994-1995, doc. 212, pp. 267-268.

²² Baraut 1994-1995, doc. 233, p. 285. Uns anys més tard, el 1258, Roger IV de Foix es reconeix com a patró del monestir, "in monasterio Sanctio Saturnini, de quo nos sumus patronis et in possessione juris patronatus", en una missiva enviada al bisbe Abril Peláez. Vegeu: Baudon de Mony 1896, II, p. 99.

i crec fermament que l'elecció de la iconografia respon, precisament, a la voluntat de visualitzar una sèrie de personatges il·lustres que compareixen com a garants dels interessos del cenobi. De manera significativa, aquests garants són bisbes (són bisbes *sants*) i s'alineen en l'auxili del monestir contra les temptatives de control i regulació plantejades per uns altres bisbes, els cobdiciosos titulars de la diòcesi urgellenca. En darrer terme, és veritat que la múltiple imatge episcopal de la taula sembla també fer al·lusió simbòlica a la consagració del temple abacial, que s'havia produït temps enrere, potser l'any 1040. Curiosament, l'acta d'aquesta consagració estava rubricada també per nou figures episcopals, que confirmaven un document llarg, complex i especialment explícit (també!) en la definició dels privilegis del monestir.

3. UNA FALSIFICACIÓ OPORTUNA: L'ACTA DE CONSAGRACIÓ DE TAVÈRNOLES

L'acta de consagració de l'església de Tavèrnoles és un document singular. El coneixem només gràcies a una còpia inclosa entre els documents compilats per Jaume Pasqual en els *Sacra Antiquitatis Cataloniae Monumenta*²³. L'erudit premonstratès va copiar el text del més modern dels cartularis monàstics de Tavèrnoles, el *Liber Bullarum*, que va desaparèixer l'any 1936, cremat, del seminari diocesà d'Urgell on es custodiava. Aquest cartulari havia estat recopilat a principis de segle XVIII pels notaris Pere i Josep Dalmau, que hi recolliren (sembla que amb nombroses imperfeccions i errors) tant documents originals com trasllats de principis de segle XV. El text de l'acta prové d'un d'aquests trasllats tardans, que reproduïa el document pretesament original, datat l'any 1040²⁴.

El text s'ha publicat modernament en diverses ocasions i s'ha utilitzat sempre, com és lògic, per a traçar la història del monestir en l'època plenomedieval. Tot i l'evidència reconeguda de punts foscos, tradicionalment s'havia considerat un document autèntic, en tot cas amb interpolacions. Tanmateix, només una simple lectura superficial permet observar que aquests punts foscos son veritablement obscurs i que és completament impossible considerar autèntic el contingut del text, tal i com afirma ja rotundament Ramon Ordeig en la seva edició de 1996²⁵.

²³ Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 729, vol. IX, ff. 92v-102r (amb reproducció digital consultable online).

²⁴ La sinuosa història del text és explicada amb detall a: Baraut 1994-1995, p. 62.

²⁵ Ordeig 1996, I, pp. 87-94. Al volum VI de la *Catalunya Romànica* hi ha una traducció del document: Bellés 1992, pp. 117-118. És feta a partir de l'edició de Cebrià Baraut, que té alguna diferència i no segueix fidelment la còpia del pare Pasqual. Vegeu: Baraut 1978, doc. 48, pp. 116-120; també a Baraut 1986a, doc. 18, pp. 268-269.

La falsificació va ser feta amb certa posterioritat a la veritable consagració de l'església, amb tota seguretat ja durant el segle XII, i naturalment tenia per objectiu la defensa dels drets i exempcions de Tavèrnoles en el context d'enfrontament amb la Seu que tot just acabem de detallar. No tinc la intenció de plantejar una anàlisi diplomàtica en profunditat de l'acta, però sí que voldria apuntar amb cert detall les seves principals dissonàncies, que no tan sols en confirmen la falsedat sinó que n'expliquen les intencions. D'entrada, la forma és molt particular i no segueix del tot les pautes habituals d'aquest tipus de documents de consagració. Comença amb un curiós preàmbul que tracta sobre els orígens del monaquisme cristià, copiat d'un altre document vinculat a Sant Llorenç de Morunys²⁶. Seguidament, dona notícia de la consagració de l'església abacial, l'any 1040, en honor de santa Maria, sant Miquel i sant Sadurní, per part dels bisbes Eriball d'Urgell (1035-1040) i Arnulf de Roda (1027-1064) i en presència del comte Ermengol III i de la seva mare la comtessa Constança²⁷. Es diu també que, en ocasió de la solemnitat, l'abat Guillem exhibeix públicament un precepte de Carlemany i una butlla del papa Urbà II que confirmen els privilegis i el patrimoni del monestir. S'ha demostrat fefaentment que el precepte carolingi és fals, sembla que redactat a Tavèrnoles mateix durant el segle X²⁸, mentre que la butlla pontificia (que ja hem esmentat més amunt) és, en canvi, autèntica però va datada l'any 1099, seixanta anys després (!) de la consagració²⁹. En un anacronisme flagrant, el text de la butlla s'inclou complet a continuació, com a part de l'acta mateixa.

Una vegada conclou la transcripció del text pontifici, comença la relació de béns amb què és dotada l'església, que comprèn una extensa sèrie de monestirs i esglésies dependents, així com un ampli catàleg de les rendes derivades d'aquests. Aquesta dotalia ocupa, com és natural, la major part del document, i va completada al final per la inclusió d'un breu però molt interessant inventari de llibres i d'objectes litúrgics, al qual tornarem

²⁶ Aquest text prové, concretament, de la carta de donació comtal del monestir de Morunys a Tavèrnoles, datada el 1019. Es conserva copiat en un altre dels cartularis de Sant Serni: Soler 1964, doc. 18, pp. 56-57.

²⁷ Hi ha una lleugera diferència –sense transcendència– entre les dues datacions que s'ofereixen aquí, segons l'Encarnació (1042) i segons el rei de França (1040). Malgrat el context del frau, no és impossible que la data de consagració sigui autèntica, tot i que cap altre document la confirma; seria el mateix any de la consagració de la veïna catedral de la Seu, cosa que, de tota manera, resulta un xic sospitós...

²⁸ Vegeu: Kehr 1927, p. 324 o Abadal, 1926-1952, I, p. VIII.

²⁹ La butlla no només esmenta la consagració –de la qual, però, no en dona data–, sinó també el fals precepte de Carlemany i encara una butlla papal anterior atorgada per Lleó III a principis de segle IX, que és també manifestament falsa. Edició dels textos a: Baraut 1994-1995, doc. 1, pp. 72-73 (precepte); doc. 2, pp. 74-76, falsa butlla de Lleó III; i doc. 109, pp. 181-182, butlla d'Urbà II.

una mica més endavant. Les incongruències en el llistat patrimonial immoble són nombroses i evidents, ja que s'hi inclouen un nombre significativament elevat de possessions que l'any 1040 de cap manera podien estar en mans de Tavèrnoles. Especialment significatives són les del monestir de Santa Cecília d'Elins (que només va vincular-s'hi, i encara, teòricament, a partir de 1135)³⁰, i de l'església de Sant Feliu de Castellciutat (que va ser rebuda per Sant Serni el 1099)³¹.

L'acta continua després amb una amenaça d'excomunió per als sostractors dels béns monàstics feta pels dos bisbes consagrants, i amb el reconeixement a Sant Serni del privilegi de lliure elecció de l'abat. Segueix una amplíssima concessió de llibertats promesa pel noble Isarn de Caboet, que ofereix a perpetuïtat al cenobi el dret de rebre donacions i llegats en possessions dels seus territoris (on ja hem vist que es dreçava el monestir)³². I encara, en un apartat final, altre cop els bisbes Eriball i Arnau confirmen la consagració de l'església, institueixen en l'àmbit diocesà una llibertat similar a l'atorgada pel senyor de Caboet, tornen a confirmar de nou els béns atorgats en la dotalia anterior i, *last but not least*, asseguruen explícitament l'exempció monàstica *in perpetuum* respecte de qualsevol intrmissió episcopal. Tot això acaba amb la presència inesperada d'una nova datació del text, que indica l'any 1012³³.

El document es completa amb una col·lecció absolutament extraordinària de signatures testimonials, que donen fe de la seva validesa i li atorguen un indiscutible crèdit³⁴. La major part dels testimonis són, des del punt de vista cronològic, assistents plausibles a la consagració: els bisbes Arnulf de Roda i Ermengol –en el què sembla només un error de transcripció

³⁰ El monestir femení d'Elins, que pertanyia a l'abadia barcelonina de Sant Pere de les Puel·les, va ser donat pel comte Ermengol VI, que hi va voler instal·lar una comunitat masculina. Vegeu: Marquès 2002-2005, doc. 64, p. 102, tanmateix, hi ha notícia d'abadesses a Elins fins a ben entrat el segle XIV, i és possible que la donació, durament combatuda per les Puel·les, no tingués mai efecte: Cabré 1999, pp. 122-125.

³¹ Vegeu: Baraut 1994-1995, doc. 110, pp. 182-183. Una revisió del llistat de béns reporta altres anacronismes, com ara la possessió de l'església de la Santa Creu d'Ollers, dependent de Sant Llorenç de Morunys però només a partir del 1084, o la de Sant Martí de Tost, consagrada l'octubre del 1040 en dependència explícita de la catedral de la Seu.

³² La concessió confirma el patrocini dels Caboet sobre el cenobi. Significativament, l'església pròpia de la família al solar originari de Cabó és també dedicada a sant Sadurní, i reproduceix a petita escala (ho feia, almenys, en un projecte original, després modificat) l'estructura trilobulada i l'occidentalització de l'església abacial de Tavèrnoles. Sembla datar, oportunament, de finals de segle XI: Adell, Cases, 1992, p. 168.

³³ Que o bé és un error de transcripció, o bé un desajust motivat pel propi procés de falsificació: cf. *infra*, n. 44.

³⁴ La còpia del pare Pasqual no permet observar o intuir com havia de ser el format original de les signatures, cosa que podria tal vegada haver aportat alguna informació de relleu.

per Eriball³⁵– d’Urgell, el comte Ermengol III i la seva mare Constança, els magnats Arnau Mir de Tost i el ja esmentat Isarn de Caboet, i dos eclesiàstics amb càrrec al capítol de la Seu, l’arxilevita Guillem i el sagristà Seniofred³⁶. Hi ha, però, tres signatures extemporànies, que corresponen a personatges del segle XII. Una sembla poc rellevant als nostres interessos; pertany a *Raymundi Lara et Compstola* (Ramon Lara de Compostel·la?), nom que o bé deriva també d’un error de transcripció o bé revela la presència d’un noble castellano-lleonès, d’identificació problemàtica³⁷. Les altres dues sí que són substancials: corresponen al vescomte Pere Ramon de Castellbó (m. 1143), personatge central en els conflictes entre la mitra urgellenca i el partit dels feudals³⁸; i al bisbe Pere Berenguer (1122-1141), justament el secular adversari del vescomte i el promotor, per cert, de l’expansió dels drets de la Seu a les valls d’Andorra, que va ser un dels arguments centrals de tot el conflicte³⁹.

Amb la curiosa presència d’un bisbe d’Urgell de mitjan segle XII en un text de suposadament cent anys enrere⁴⁰, es dona pas, encara, a una sèrie

³⁵ Error que caldria atribuir potser als transcriptors del segle XVIII, que haurien substituït el lògic *Eriballis* per un anacrònic *Ermengardus*. Vegeu: Baraut 1986a, p. 129, n. 6.

³⁶ Tots dos són coneguts documentalment; apareixen al costat dels bisbes Eriball i Arnulf en l’acta d’un judici, datat el 1041, per la possessió d’una parròquia discutida entre la comtesa Constança i el monestir de Tavèrnoles, que és afavorit en la sentència: Baraut 1994-1995, doc. 62, p. 136-137.

³⁷ En aquest sentit, bé cal esmentar que l’any 1135 el comte Ermengol VI va casar en segones núpcies amb una dama castellana anomenada Elvira Rouric o Elvira de Lara, filla del comte Rodrigo González de Lara. No fóra impossible, doncs, de relacionar el testimoni amb algun personatge de la família Lara, fins i tot amb el mateix Rodrigo, que podria haver estat en terres del comtat d’Urgell a mitjans de segle XII, perquè apareix com a marmessor del testament del seu gendre — i alhora cunyat: Rodrigo era casat amb Estefania d’Urgell, germana del comte —, atorgat a Solsona l’any 1144: Bach i Riu 2002, doc. 303, pp. 375-377. Sobre el context familiar de Rodrigo i la seva filla Elvira: Sánchez de Mora 2003, I, pp. 101-115 i 207-208.

³⁸ La identificació del personatge és inequívoca, perquè no hi ha cap vescomte d’Urgell amb aquest nom al segle XI. El vescomte que correspondria a l’any 1040 és Miró Guillem, el qual, per cert, era casat amb la germana d’Arnau Mir de Tost, Gerberga, i testimonia diversos documents al costat del seu cunyat, entre els quals alguns referits a Tavèrnoles. Ja al segle XII, Pere Ramon fou el primer dels vescomtes urgellencs en adoptar el cognom dinàstic Castellbó, en atenció a les possessions originals de la nissaga a l’antiga vall de *Castre Leone*: Miret i Sans 1900, pp. 37-38 i 120-127. En casar-se amb Sibil·la de Cerdanya, hereva del vescomtat cerdà, assolí de reunir les dues dignitats vescomtals i un immens patrimoni, i es convertí en el noble més poderós del seu temps a la regió. Justament el seu accés al vescomtat cerdà, poc abans de 1130, és a l’origen de la secular enemistat amb els bisbes d’Urgell, que van mantenir tots els seus bel·licosos descendents: Gascón 2009-2010, pp. 60-63.

³⁹ Pere Berenguer en va rebre els drets l’any 1133 per concessió dels comtes, que en aquesta ocasió afavorien la mitra contra els interessos dels Castellbó. Els vescomtes, però, acabarien implicant-se en el domini de les valls en entroncar, més endavant, amb la família dels Caboet, que tenia àmplies terres andorranes en feu del bisbe. Tavèrnoles mantenia drets i possessions a Andorra des de principis de segle XI, i en bona mesura cal considerar-se que era “el monestir” de les valls: Baraut 1986b, pp. 239-274.

⁴⁰ Per descomptat, cal pensar que el falsari va introduir els noms no pas per error sinó pensant-los com a testimonis de confirmació *a posteriori* de l’acta. Però no deixa de ser significativa la tria de les personalitats...

final de nou signatures episcopals més, que forneixen un aclaparador repertori de dignitats eclesiàstiques ocupades en la validació del document. Totes corresponen a l'època de la consagració, tot i que no pretenen pas evocar-hi la presència física dels bisbes sinó actuar com a signatures de confirmació estampades amb posterioritat a la redacció del diploma, com succeeix en tants altres documents semblants:

Bernardus Lucenensis episcopus, +. Berengarius Vicerensis episcopus, +. Petrus Gerundensis episcopus. Bernardus Dei gratia Cosseranensis episcopus. Oliba, episcopus Ausonae, +. Rihambalus Aulatensis archiepiscopus, +. Guifredus Narbonensis ecclesia archiepiscopus, SSS, Arnaldus praesul Tolosae, Berengarius, episcopus + Elnensis⁴¹.

Els bisbes corresponen tots a diòcesis catalanes o occitanes, i poden ser identificats amb certa seguretat. Només el primer ha presentat fins ara dubtes a la historiografia, que l'ha confós generalment amb un estrany bisbe de Lugo quan, amb certesa, ha de tractar-se del bisbe Bernat de Lodeva (1033-1054), titular d'aquesta diòcesi llenguadociana de la província narbonesa, situada al nord-oest de Montpeller. La resta de signatures cal atribuir-les respectivament a Berenguer de Besiers (1035/1037-1046), Pere o Pere Roger de Girona (1010-1050), Bernat o Bernat Ramon de Coserans (*ca.* 1035-*ca.* 1068/1078), Oliba de Vic (1018-1046), els arquebisbes Raimbald d'Arles (1030-1069) i Guifré de Narbona (1016-1079), Arnau de Tolosa (1031-1035/1056⁴²) i Berenguer d'Elna (1031-1053).

El llistat permet emplaçar sota el poderós paraigua de les nou venerables mitres tots els drets i llibertats que s'han atorgat al monestir en el text de l'acta, i rubrica definitivament el caràcter d'aquesta com a instrument polític. En realitat, l'anàlisi de tot el document és ben revelador d'aquestes intencions. El procés de falsificació diplomàtica hi és especialment sofisticat i robust, de gran precisió⁴³, i segueix el costum habitual d'utilitzar documents autèntics (i també algun fals anterior) per tal de confegir el nou text i dotar-lo de veracitat i de la màxima solidesa jurídica. Aquests documents "reutilitzats" són, en principi: el preàmbul amb la història del monaquisme benedictí, la butlla d'Urbà II, l'inventari de llibres i ornaments litúrgics, i la concessió

⁴¹ Ordeig 1996, I, p. 94.

⁴² La figura d'Arnau de Tolosa és confusa, sovint desdoblada –sembla que erròniament– en dos bisbes diferents gairebé correlatius: Cabau 1999, p. 145.

⁴³ El monestir tenia una certa tradició de falsaris, sens dubte, tal i com demostra el presumpte precepte de Carlemany, que només és un altre dels nombrosos i ben analitzats diplomes falsos elaborats a Tavèrnoles: Abadal 1986, p. 177.

de llibertats feta per Isarn de Caboet, que Miret i Sans afirma que s'havia conservat, com a document independent, a l'arxiu de Castellbó⁴⁴. És també possible que el falsari utilitzés alguna antiga dotació de béns de l'església (a la qual hauria afegit nombroses possessions), i almenys el record o potser alguna notícia concreta sobre la veritable consagració del temple, que la butlla d'Urbà II del 1099 confirma celebrada pels bisbes Eriball d'Urgell i Arnulf de Roda.

En resum, l'essència del contingut de l'acta conservada té un fons de veritat però la forma i les intencions finals del document són fruit d'una redacció posterior, amb intenció dolosa manifesta. Una atenta lectura del text permet inferir que la falsificació va ser realitzada certament després de 1135, moment de la donació de Santa Cecília d'Elins, i segurament també alguns anys després de la mort del bisbe Pere Berenguer (1141), cosa que explicaria que s'hagués incorporat la seva signatura al costat de la del vescomte Pere Ramon de Castellbò, diria que també ja difunt, en certa manera com a representants dels dos poders principals de la regió alturgellessa⁴⁵. La redacció del fals es va fer, naturalment, amb un propòsit concret, que el mateix text revela ben explícitament quan detalla de manera preclara les llibertats i exempcions amb què és dotat el cenobi, sobre la base de les antigues concessions, també falses, de Carlemany i del papa Lleó III⁴⁶. L'objectiu de tot això, insisteixo, és la defensa de la independència monàstica en front dels intents de subjecció i control duts a terme per la veïna catedral. Un conflicte d'aquest tipus no és pas excepcional en el context evolutiu de la feudalitat eclesiàstica a Catalunya⁴⁷, però al territori septentrional del comtat d'Urgell té un especial dramatisme durant els segles XII i XIII, perquè, com hem vist, va immers en un context polític general extraordinàriament conflictiu.

Vull aturar-me encara un moment en l'afegit final de les nou signatures episcopals, que formen una sèrie particularment àmplia i potent de bisbes subscriptors d'una consagració. Una sèrie que és clarament superior a la de la consagració de la veïna catedral de la Seu d'Urgell⁴⁸, i que també supera la de

⁴⁴ Miret i Sans 1900 p. 122, però l'afirmació es basa en la lectura dels papers de Jaume Pasqual. Aquest document es data l'any 1012, cosa que, per cert, potser també serviria per a explicar l'estranya datació final, abans de les signatures, de l'acta de consagració (cf. n. 33).

⁴⁵ M'inclino a pensar que la inclusió de la signatura del bisbe és posterior a la seva mort perquè l'acta es redacta, en bona mesura, "contra" el poder episcopal que ell representa.

⁴⁶ Vegeu n. 29.

⁴⁷ Vegeu-ne un panorama general, bé que centrat a la diòcesi d'Osona, a: Pladevall 1967-1969, vol. I, pp. 263-295.

⁴⁸ Que va datada el mateix 1040 (!) i que signen només Eriball d'Urgell i Arnulf de Roda, malgrat que el text afirma que a la cerimònia hi assistiren també l'arquebisbe Guifre de Narbona i els bisbes Berenguer d'Elna i Bernat de Coserans: Ordeig 1996, I, p. 104.

tots els grans monestirs catalans de l'època, diria que només amb l'excepció de Santa Maria de Ripoll⁴⁹. Al capdavant, això fa pensar en una operació del falsari per a dotar encara de més credibilitat el text i presentar-lo referendat per un nombre especialment considerable de figures episcopals. Tal i com abans hem observat en atenció a la iconografia del frontal d'altar conservat al MNAC, justament aquesta presència de bisbes era molt convenient per a defensar les prerrogatives del monestir respecte de les intromissions de la Seu, perquè revestia el rebuig de l'embat episcopal utilitzant precisament figures de la mateixa dignitat eclesiàstica, i encara santificades. M'atreviré a plantejar com a hipòtesi de treball la possibilitat que la font utilitzada pel falsari per tal de reproduir una sèrie tan fenomenal de mitrats fos algun document sorgit del gran concili episcopal celebrat en 1031/1032 a la capital metropolitana de Narbona⁵⁰. Un concili de caràcter interprovincial que van presidir els dos mateixos arquebisbes que subscriuen l'acta de Tavèrnoles, l'amfitrió Guifré i l'enèrgic Raimbald d'Arles, personatge clau per a la difusió meridional de la institució de la Pau de Déu, que deuria ser el tema central d'aquesta reunió narbonesa.

Per desgràcia les actes d'aquest concili de Narbona no s'han conservat, però sí que es conserva un pergamí original amb un decret atorgat en el mateix concili, una confirmació de béns del monestir de Sant Martí del Canigó⁵¹. Aquest pergamí no porta data però és perfectament explícit en vincular-se amb la reunió narbonesa i el subscriuen els arquebisbes de Narbona i d'Arles, així com els bisbes Pere Roger de Girona, Berenguer d'Elna, Oliba de Vic, Ermengol d'Urgell⁵², Ameli d'Albí, Guifré de Carcassona, Bernat de Coserans, Esteve de Beziers, Odombell de Lodeva i Esteve d'Agde. Sis d'aquests dotze personatges coincideixen amb els de la llista de Tavèrnoles, i dos més difereixen en l'individu però no en l'origen diocesà (Berenguer de Beziers i Odombell de Lodeva van ser al concili de Narbona mentre que a

⁴⁹ L'acta de consagració de l'església de Ripoll, de l'any 1032 la signen, d'entrada, els cinc bisbes ordenants (Oliba, Berenguer d'Elna, Guadall de Barcelona, Guifré de Carcassona i Ameli d'Albi), i la subscriuen *a posteriori*, i cal notar que en èpoques distintes, un total de setze mitrats més: Junyent 1992, p. 167.

⁵⁰ El concili ve reportat a la *Gallia Christiana* VI, col. 33. Pontal relaciona –diria que una mica confusament– la celebració del sínode amb la consagració de Santa Maria de Ripoll: Pontal 1995, pp. 114-115.

⁵¹ L'original es conserva avui a l'Arxiu Departamental de Perpinyà, i n'hi ha una còpia, amb petites variacions, a l'Arxiu Departamental de Bouches-du-Rhône de Marsella, que prové de l'arxiu de l'abadia de Sant Víctor. El text s'ha publicat en diverses ocasions: Junyent 1992, pp. 161-163.

⁵² La còpia marsellesa del decret, vegeu nota anterior, sembla que identifica aquest Ermengol amb un bisbe de Riez, "episcopus Regiensis", del qual no trobo informació: Martène 1724, VII, col. 57.

l'acta de Sant Serni hi ha el nom dels seus successors, Esteve i Bernat). Encara, l'única de les signatures de Tavèrnoles que no apareix entre els subscriptors autògrafs del decret, la d'Arnau de Tolosa, sí que es troba en una segona llista de bisbes que hi ha al mateix document, certificant-lo *a posteriori*⁵³.

La proximitat entre les dues sèries episcopals penso que és prou alta –ho és més que en cap altre document català que jo conegui– per a plantejar algun tipus de dependència, malgrat que al decret narbonès s'hi afegeixen tres bisbes que no reapareixen a Tavèrnoles (Ameli d'Albí, Guifré de Carcassona i Esteve d'Agde), on el llistat es redueix a nou. No vull pas afirmar que el falsari de Tavèrnoles utilitzés exactament el pergami conservat, però per què no creure que va utilitzar un altre document sorgit de la mateixa reunió conciliar del 1031/1032? Fins i tot és temptador de pensar que no fossin justament les actes del concili (una còpia de les actes) les que proporcionessin la llista de noms al redactor de Sant Serni, que –recordem-ho– actua més de cent anys després.

Cal que tornem a fer present, ara, el frontal pictòric dels bisbes, amb la seva seqüència també de nou figures episcopals que actuen simbòlicament com a protectores del cenobi i com a garants de les seves llibertats i drets. La cronologia associada amb la fabricació del moble i la proximitat entre els objectius de la pintura i els de la falsificació de l'acta són prou explícits per a fer avinent que totes dues actuacions deuriem formar part d'un mateix projecte polític de defensa dels interessos del monestir. Simptomàticament, tant en l'expressió simbòlica d'aquesta defensa, el frontal, com en la seva expressió jurídica, l'acta de consagració, hi ha una rotunda insistència en les figures episcopals, que són d'alguna manera patrimonialitzades pels monjos de Tavèrnoles i utilitzades, en una subtil paradoxa intel·lectual –no pas exempta de mala intenció, si se'm permet– justament per a combatre la intromissió d'uns altres bisbes, els de la Seu d'Urgell, en els afers de la comunitat benedictina.

La correlació quantitativa exacta entre les nou signatures finals que testimonien la consagració i els nou bisbes representats a la taula és tal vegada casual (?), però podem preguntar-nos amb tota franquesa si l'estímul per a la doble utilització, textual i gràfica, dels garants episcopals no va sortir del mateix lloc. És a dir, si no fóra possible pensar que el mateix hipotètic document conciliar de Narbona que va oferir el repertori de signatures episcopals al falsari, no hauria pogut dur incorporada una il·lustració similar a la que coneixem de les actes conciliars de Jaca (document de similar categoria diplomàtica, deixant de banda que es tracti d'un fals). Una il·lustració de

⁵³ Segons Junyent, aquesta segona llista de signatures de confirmació es devia afegir al text primitiu en ocasió d'un altre congrés celebrat a Narbona, potser el del 1054: Junyent 1992, p. 163.

bisbes alineats que, aleshores, hauria proporcionat a l'artífex responsable del frontal d'altar un model especialment adequat, virtuosament *ad hoc*, per a la seva decoració pictòrica. Cal tornar a recordar la presència, a Narbona, del relleu amb les deu figures mitrades que es conserva a la col·legiata de Sant Pau, que testimonia la presència del model d'imatge episcopal seriada a la ciutat del Llenguadoc. Certament, des del 1116 Narbona havia deixat de ser la capital metropolitana dels bisbats catalans, però això no hauria pas impedit necessàriament que un document conciliar antic –amb presència catalana ben significada– o alguna còpia seva posterior que podem imaginar il·lustrada no s'hagués conservat i utilitzat a l'àrea urgellenca.

En resum, plantejo la possibilitat que un mateix document hagi proporcionat tant el model gràfic per la taula pictòrica com el llistat de signatures reaprofitat en la falsificació de l'acta de consagració de Sant Serni. D'aquesta manera, per cert, l'associació simbòlica de la pintura amb el record de la cerimònia de consagració tindria encara més valor, un valor doble, perquè les figures episcopals representades no només evocarien l'autèntica consagració del segle XI sinó que, a la vegada, buscarien formar un paral·lel explícit amb la narració continguda en el document falsificat⁵⁴. No hi ha pas manera de certificar una hipòtesi tan aventurada com aquesta, per descomptat, però resulta molt suggeridor veure com encaixen totes les peces.

4. UN FRONTAL DE PLATA (BEN) DOCUMENTAT AL SEGLE XI

La fabricació del frontal dels bisbes, deixant de banda la seva intencionalitat política, revela també la inexistència d'un moble d'aquest tipus a l'església de Tavèrnoles en l'època que ens ocupa. Tanmateix, a Sant Serni sí que hi havia hagut, temps enrere, una taula d'altar, un moble especialment luxós del qual tenim la primera notícia, justament, en l'acta de consagració falsificada al segle XII.

Entre les parts copiades d'antics documents originals en aquesta l'acta, la de més interès per a la història de l'art és l'inventari monàstic que s'inclou, hem vist, al final de la dotalia de béns immobles. Es tracta d'un inventari de proporcions reduïdes, dividit en un primer sector dedicat als llibres⁵⁵ i en un segon que hi afegeix béns litúrgics i vestidures eclesiàstiques. La primera

⁵⁴ Així tindria un cert sentit, encara que només de manera al·legòrica, la vella idea de Post que en el frontal es representa un metropolità i els seus bisbes sufraganis: Post 1930, pp. 218 i 229-230.

⁵⁵ La biblioteca s'ha considerat "un ensamble relativament modeste", on destaca la conservació de tradicions visigòtiques: Zimmerman 2003, I, pp. 557-559.

peça que s'esmenta en aquesta segona part de l'inventari és una *tabula de argento* que, sens dubte, decorava l'altar major del temple⁵⁶. Ni l'estructura, ni la composició, ni la iconografia d'aquest moble ens són conegudes. És molt improbable que tingués cap relació amb el frontal dels bisbes, al qual és segur que no va servir de model perquè, com veurem de seguida, quan aquest va pintar-se feia com a mínim 50 anys que havia desaparegut.

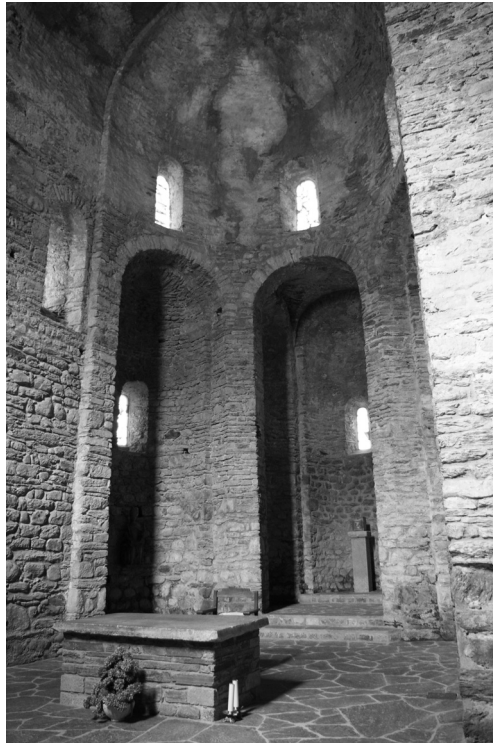

Fig. 4. Presbiteri de l'església, amb l'ara d'altar original (autor: J. Duran-Porta).

Com passa amb la major part dels mobles d'orfebreria medievals, el frontal de plata de Tavèrnoles havia d'estar format a partir d'una ànima de fusta recoberta amb làmines de metall preciós. És raonable suposar que contenia algun tipus de decoració figurativa en repussat, tal vegada presidida per una figura central de Crist en Majestat, que era el més habitual en peces

⁵⁶ “Ornamenta altaris tabula I de argento et cruceum unam et turibulam I et calicem et testenis I” Vegeu: Ordeig 1996, I, p. 92.

d'aquest tipus. El que pot afirmar-se amb seguretat és que es tractava d'un moble de certa magnitud, perquè –com després el frontal dels bisbes– havia d'anar vinculat a la gran ara d'altar de marbre que s'ha esmentat més amunt, que es conserva encara *in situ* al presbiteri del temple (fig. 4). No sabem amb certesa si l'ara va tallar-se expressament per a l'església romànica del segle XI, però és una possibilitat molt raonable tenint en compte les seves dimensions, que s'avenen bé amb la monumentalitat espacial de l'edifici⁵⁷.

És temptador pensar que el frontal de plata també s'hagués confeccionat justament amb motiu de la dedicació del temple monàstic, però naturalment no es pot fer servir la falsa acta de consagració com a testimoni *ante quem*, ni tan sols si donem per bona la data del 1040, que no pot confirmar-se però que sembla, com a mínim, plausible. Tampoc no sabem res del patrocini del frontal, però aquí la comparació amb el que s'esdevé en casos contemporanis sí que ofereix una possible resposta. La promoció de mobiliari d'altar d'aquest tipus és gairebé sempre reservat, a la Catalunya del segle XI, a les famílies comtals. Cal deduir, per tant, que la iniciativa financera per a la fabricació de la taula va deure's als membres del llinatge dels comtes d'Urgell, que per altra banda sí que sabem amb certesa que van interessar-se per la promoció de mobles d'aquest tipus en diverses ocasions al llarg del temps⁵⁸.

Coneixem alguna cosa més sobre la història de la taula. D'entrada, la seva existència ve confirmada per dos altres documents que l'esmenten, tots dos datats a la dècada del 1060. El primer és el testament de l'any 1066 de Ramon Adalbert, membre de la noblesa urgellenca que es fa enterrar al cementiri de Tavèrnoles i que, entre altres béns oferts en contraprestació al cenobi, fa donació de la seves armes (espasa, llança i escut) *ad tabulam Sancti Saturnini*⁵⁹. El segon és una relació dels béns donats per Arnau Mir de Tost després de la mort de la seva esposa Arsenda (*ca.* 1068), relació que inclou *ad cenobium Sancti Saturnini* una certa quantitat de plata dedicada específicament *ad ipsam tabulam*⁶⁰. Després d'això, cal esperar més dues dècades per a retrobar

⁵⁷ Una altra possibilitat és que l'ara es trobés ja a l'església anterior, del segle X, un edifici sobre el qual no tenim cap mena d'informació. El format senzill i l'absència de decoració lobulada podria, però no necessàriament, evocar una realització més antiga.

⁵⁸ A principis de segle XI hi ha una deixa testamentària d'Ermengol I per al finançament del frontal d'altar del monestir de Sant Cugat del Vallès, Barcelona: Baraut 1980, doc. 300, p. 131-132, tal vegada en suport d'un projecte del seu germà Ramon Borrell, comte de Barcelona. Més endavant, el 1133, Ermengol VI fa també una important donació per a l'obra del frontal de plata de la catedral de la Seu: Baraut 1988-1989, doc. 1425, pp. 236-239.

⁵⁹ Baraut 1983, doc. 644, pp. 29-31 i doc. 795, pp. 159-160. Francesc Fité considera que en el testament s'esmenta un frontal pictòric: Fité 1995, p. 147; però això és del tot impossible cronològicament, i d'altra banda les taules pintades no eren pas tingudes per objectes de valor i mai no apareixen esmentades als textos.

⁶⁰ Chesé 2011, I, doc. 88, p. 331-333.

la darrera notícia sobre el frontal, notícia que és especialment interessant perquè n'explica de manera molt precisa la desaparició.

Aquesta notícia es troba en un diploma del 1092 pel qual el comte Ermengol IV promet a la comunitat de Tavèrnoles la possessió futura d'una sèrie de béns territorials i immobles dins del territori de la ciutat musulmana de Balaguer, justament a canvi de la taula de l'altar major, *in quo sunt XVII libras argenti cocti et purissimi*⁶¹. El préstec té doncs l'objectiu explícit de finançar la conquesta de *Madinat Balagy*, que era llavors la població andalusina més destacada en l'estricta línia de frontera amb els comtats catalans. Malgrat que la presa no va fer-se efectiva fins al 1105, la pressió sobre la plaça havia començat molt abans i, de fet, l'any 1094 va haver-hi ja una primera conquesta, tanmateix efímera⁶². El finançament de les campanyes militars havia de comptar amb tot tipus de recursos, i aquí veiem com Tavèrnoles participa molt activament en l'expansió comtal, tot rebent en contrapartida una bona colla de possessions que li havien de permetre augmentar les rendes i estirar la seva influència cap a les noves terres cristianes del sud del comtat. El document de 1092 és molt franc en aquest sentit: a canvi del suport financer –a canvi de les 17 lliures de plata extretes del frontal–, el monestir rep dues àmplies propietats balaguerines una vegada sigui conquerida la ciutat: l'heretat d'Avinamomi (*ipsa hereditate de Avinamomi*) que incloïa la segona mesquita en importància de la població, i una *almunia* que pertanyia al noble andalusí *Iuceph Cavaler*⁶³.

El diploma deixa ben clara l'alienació del moble litúrgic⁶⁴, que l'abat de Tavèrnoles Pere Bernat concedeix al comte Ermengol sense fer cap mena d'escarafalls, ans al contrari. Es tracta d'un exemple molt revelador dels mecanismes existents en la societat feudal per al retorn a l'àmbit laic dels béns oferts en donacions o llegats pietosos a les institucions eclesiàstiques, uns mecanismes que solen quedar poc explícits en la documentació de l'època, preocupada sempre de salvaguardar el benestar moral de monjos i clergues quan aquests s'apressen a vendre o a utilitzar econòmicament –diguem-ho així– el patrimoni sacre dels seus temples i tresors. La quantitat de processos similars que

⁶¹ És un document copiat ja per Villanueva al volum dotzè del *Viaje Literario*: Villanueva 1850, doc. 1; s'ha editat en alguna altra ocasió: Baraut 1994-1995, doc. 100, pp. 170-171. Consta datat el 17 d'abril del 1094, però la presència del comte d'Ermengol IV, mort el 1092, fa impossible la data, que se sol fer recular un parell d'anys.

⁶² Bertran 2005, pp. 161-176.

⁶³ El monestir rep, a més, el dret de convertir en església la mesquita d'Avinamomi i mantenir-ne en exclusiva les rendes, "decimas et primicias totas ab integrum", encara amb el benentès que el comte no permetrà l'erecció de cap altra església a la ciutat, a excepció de la que s'havia de construir (Santa Maria) sobre l'antiga mesquita major de la Suda.

⁶⁴ Per un error de transcripció, la historiografia va confondre durant cert temps el mot *tabula* per *tribunal*, i tendia a identificar la peça amb una joia o alguna mena de càtedra "una alhaja que llamaron tribunal", diu: Villanueva 1850, p. 5.

coneixem en la història medieval catalana (i en l'europea, no cal dir-ho) revela la normalitat i l'acceptació general d'aquestes vies d'intertransmissió de béns entre les elits laiques i les eclesiàstiques, malgrat que el fenomen sol ocultar-se púdicament en els textos –redactats per eclesiàstics– sota el vel de suposats espolis i d'alienacions obligades. L'exemple de Tavèrnoles, però, reflecteix de manera nítida com el sistema era generalment pactat entre les parts, i com les institucions eclesiàstiques solien sortir clarament beneficiades dels tractes⁶⁵.

Cal dir que aquest no va ser l'únic contacte de Sant Serni de Tavèrnoles amb la conquesta de Balaguer. Dos altres documents confirmen l'actuació del cenobi i el seu explícit i molt ben retribuït suport a la iniciativa dels comtes. Ja l'any 1091 consta una important donació al monestir per part del mateix Ermengol IV, que li concedeix unes terres sota el castell de Gerb i, de fet, també una mesquita dins de Balaguer quan sigui conquerida la ciutat (qüestió que hem vist confirmada en la donació del 1092)⁶⁶. Més endavant, just abans de la conquesta definitiva del 1105, la comunitat benedictina torna a prestar, aquesta vegada al comte castellà Pero Ansúrez, que actua com a regent de l'infant Ermengol VI, una suma de 150 sous de plata, també a canvi de possessions territorials⁶⁷. La quantitat de metall és aquesta vegada sensiblement inferior a la proporcionada pel frontal –una mica menys de la meitat, si ens atenem a l'equivalència estàndard entre lliura i sou en 1/20–, igual com és menys notable la compensació promesa. No sabem la procedència concreta d'aquesta plata, encara que el més probable és que novament s'utilitzessin per al préstec els ornaments del tresor abacial. En fi, com que en bona mesura tots aquests ornaments eren fruit de donacions dels patrons laics, com en el cas de la taula, que hem suposat finançada pels comtes, la seva reclamació per part d'aquests mateixos patrons o dels seus descendents directes no deixava de tenir una certa legitimitat socioestructural, per dir-ho així, una legitimitat que tàcitament tothom deuria reconèixer.

5. CONCLUSIÓ

Les dues taules d'altar conegudes de Sant Serni de Tavèrnoles, la conservada dels bisbes i la desapareguda de plata, reflecteixen d'una manera o altra la implicació del cenobi en els afers del seu temps. El frontal metàl·lic del segle XI revela una època de patrocini i aliança amb el poder comtal i de

⁶⁵ Una breu reflexió sobre el tema a: Duran-Porta 2014, p. 130.

⁶⁶ Baraut 1994-1995, doc. 99, pp. 168-170.

⁶⁷ *Ibidem*, doc. 113, p. 186. Sobre aquestes donacions, també: Delcor 1986, pp. 53-54.

participació en l'expansió meridional del comtat en terres musulmanes. El frontal pictòric del segle XII evoca un context molt més difícil per a la institució benedictina, que es defensa de les intromissions episcopals de la Seu d'Urgell i es converteix, en un cert sentit, en el referent espiritual de la noblesa local igualment refractària a la propagació de la influència dels bisbes. En aquesta peculiar situació, Sant Serni juga totes les cartes possibles i, en una cronologia com a mínim posterior a 1140 –el tercer quart del segle XII sembla una marc general adequat–, concep un artifici defensiu basat en una minuciosa falsificació de l'acta de consagració de la seva església abacial, que inclou el reconeixement de tots els seus drets i privilegis i una extensa dotalia patrimonial. La fabricació del frontal dels bisbes es relaciona íntimament amb aquest projecte, i és això el què explica la seva especial iconografia: els sants bisbes representats recorden simbòlicament la cerimònia de consagració, fan al·lusió ben directa al text de l'acta falsificada i es converteixen, finalment, en garantia –significativament en garantia *episcopal*– de protecció i empara del cenobi.

La inclusió, en l'acta, d'un antic inventari monàstic (sens dubte, autèntic) permet establir un lligam entre la taula pictòrica i el frontal d'orfebreria del segle XI, que temps enrere havia ocupat el mateix emplaçament a l'altar major. Un moble metàl·lic que deuria ser imponent, si més no per les dimensions, però que va desaparèixer, fos, el 1099, quan la plata va ser oferta al comte Ermengol VI per pagar les despeses de la conquesta de Balaguer. Entre la fosa d'aquest moble i la consecució del frontal pictòric és de notar que van passar com a mínim cinquanta anys, potser una mica més. Quan a Tavèrnoles van decidir-se a fabricar la nova taula, la voga dels mobles metàl·lics costejats pels grans patrons comtals s'havia esfumat, en bona mesura pel desinterès d'aquests mateixos patrons en afavorir unes institucions que ja no controlaven de manera tan estreta i directa⁶⁸. La pintura, tanmateix, servia també amb gran eficàcia els objectius dels monjos.

6. BIBLIOGRAFIA CITADA

- Abadal, Ramon d' (1986), *El domini carolingi a Catalunya*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Abadal, Ramon d' (1926-1952), *Els diplomes carolingis a Catalunya*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

⁶⁸ L'evolució del patronatge comtal i la seva influència en la producció de mobiliari litúrgic monumental serà tema d'un altre treball. En tot cas, l'exemple de Tavèrnoles, on se succeïen un frontal d'orfebreria i un moble de fusta molt més barat i simple, és molt representatiu d'aquesta evolució.

- Adell, Joan-Albert; Cases, Maria Lluïsa (1992), *Sant Serni de Cabó*, en *Catalunya Romànica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. IV, p. 168.
- Bach i Riu, Antoni (2002), *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona*, Barcelona, Fundació Noguera.
- Balaguer, Federico (1951), *Los límites del obispado de Aragón y el concilio de Jaca de 1063*, "Estudios de Edad Media en la Corona de Aragón" 4, pp. 69-138.
- Baraut, Cebrià (1978), *Les actes de consagració d'esglésies del bisbat d'Urgell (Segles IX-XII)*, "Urgellia" 1, pp. 11-182.
- Baraut, Cebrià (1980), *Els documents, dels anys 981-1010, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell*, "Urgellia" 3, pp. 7-166.
- Baraut, Cebrià (1983), *Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capítular d'Urgell*, "Urgellia" 6, pp. 7-243.
- Baraut, Cebrià (1986a), *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell*, La Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana.
- Baraut, Cebrià (1986b), *El monestir de Sant Serni de Tavèrnoles i les seves possessions a la vall d'Andorra*, "Studia Monastica" 10/2, pp. 239-274.
- Baraut, Cebrià (1988-1989), *Els documents, dels anys 1101-1150, de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell*, "Urgellia" 9, p. 7-312.
- Baraut, Cebrià (1994-1995), *Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles*, "Urgellia" 12, pp. 7-414.
- Baudon de Mony, Charles (1896), *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne jusqu'au commencement du XIVe siècle*, 2 vols., París, A. Picard et fils.
- Bellés, Joan (1992), *Acta de consagració de l'església del monestir de Sant Serni de Tavèrnoles*, en *Catalunya Romànica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. VI, p. 116-118.
- Bertran, Marta (2009), *Culte i iconografia de sant Sadurní de Tolosa a Catalunya durant els segles del romànic*, en *Les relacions occitano-catalanes al llindar del segle XXI*, Péronnas, Editions de la Tour Gile, pp. 233-246.
- Bertran, Marta (2011), *Estudi sobre la iconografia de sant Sadurní de Tolosa: l'exemple del frontal d'altar procedent de Rotgers*, "Porticvm" 2, pp. 42-51.
- Bertran, Prim (2005), *El comtat d'Urgell i la conquesta de Balaguer*, en *Balaguer 1105: cruïlla de civilitzacions*, Lleida, Pagès, pp. 161-176.
- Cabau, Patrice (1999), *Les évêques de Toulouse (IIIe-XIVe siècles) et les lieux de leur sépulture*, en "Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France" 59, pp. 123-162.
- Cabré, Montserrat (1999), *La comunitat de Santa Cecília d'Elins als segles XI i XII*, en *Temps de monestirs: els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, pp. 122-125.

- Castiñeiras, Manuel (2008), *La pintura sobre taula*, en *El romànic a les col·leccions del MNAC*, Barcelona, Lunwerg, pp. 88-135.
- Chesé, Ramon (2011), *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*, 2 vols., Barcelona, Fundació Noguera.
- Delcor, Matias (1986), *Un monastère aux portes de la Seu d'Urgell: Sant Sadurní de Tabernoles*, "Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa" 17, pp. 43-70.
- Duran-Porta, Joan (2014), *Relinquo ad tabula de argenti. La orfebreria en los testamentos catalanes de los siglos XI-XIII*, "Anales de Historia del Arte" 24, núm. especial, pp. 119-131.
- Fité, Francesc (1995), *Consideracions sobre el romànic en l'àmbit del comtat d'Urgell*, en *El comtat d'Urgell*, Lleida, Universitat de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, pp. 119-148.
- Gallia Christiana, in provincias ecclesiasticas distributas..., tomus sextus: Ubi de provincia narbonensi* (1739), París, Typographia Regia.
- Gascon, Carles (2009a), *Els anys més convulsos de la seu d'Urgell: el comte de Foix, el vescomte de Castellbò i els càtars*, en *La Princesa sàvia. Les pintures de santa Caterina de la Seu d'Urgell*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya - Vic, Museu Episcopal de Vic, pp. 39-48.
- Gascón, Carles (2009b), *El catarisme a les valls d'Andorra*, "Papers de Recerca Històrica" 6, pp. 128-135.
- Gascón, Carles (2009-2010), *Els darrers vescomtes de Cerdanya i el casal de Castellbò*, "Quaderns d'Estudis Andorrans" 9, pp. 60-63.
- Gascón, Carles (2010), *L'irruption des comtes de Foix sur le versant méridional à la fin du XIIe siècle, ses possibles motivations et ses conséquences*, en *Actes du Colloque International '1209-1309, Un siècle intens au pied des Pyrénées'*, Foix, Conseil général de l'Ariège-Archives départementales, pp. 23-40.
- Junyent, Eduard (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Kehr, Paul (1927), *El Papat i el Principat de Catalunya fins a la Unió amb Aragó*, "Estudis Universitaris Catalans" 12, pp. 321-347.
- Lefèvre-Pontalis, Eugène (1907), *Saint Paul de Narbonne, Étude archéologique*, en *Congrès archéologique de France. LXXIII session, tenue à Carcassonne et Perpignan en 1906*, París, A. Picard, pp. 345-367.
- Marquès, Benigne (2002-2005), *Els documents del monestir de Santa Cecília d'Elins (881-1198)*, "Urgellia" 15, pp. 9-174.
- Martène, Edmond (1724), *Veterum scriptorum et monumentorum... amplissima collectio*, tom. VII, París, apud Montalant, ad Ripam PP. Augustinianorum, propè Pontem S. Michaelis.

- Miret i Sans, Joaquim (1900), *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó : con datos inéditos de los condes de Urgell y de los vizcondes de Ager*, Barcelona, Imprenta La Catalana de J. Puigventós.
- Ordeig, Ramon (1996), *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII). Volum II: Introducció; Documents 121-276 (segle XI)*, Vic, Ramon Ordeig.
- Orriols, Anna (1998), *Hagiographie et art roman en Catalogne*, “Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa” 29, pp. 121-142.
- Orriols, Anna (2014), *Episcopal Iconography at the Tavèrnoles Altar-Frontal*, en *Image and Altar, 1000-1300 Papers from an International Conference in Copenhagen, 24 October-27 October 2007*, Copenhagen, Intl Specialized Book Services, pp. 121-146
- Pijoan, Josep (1907), *Noves adquisicions del Museu de Barcelona*, “Il·lustració Catalana” 236, pp. 798-800.
- Pla, Josep (1968), *Vida i miracles de Josep Pijoan*, en *Tres Biografies: Joan Maragall, un assaig. Vida i miracles de Josep Pijoan. Francesc Pujoles, notes*, Barcelona, Destino.
- Pladevall, Antoni (1967-1969), *Conflictes entre les exempcions monàstiques i els drets episcopals dels segles XII al XIV*, en *I Col·loqui d'Història del Monaquisme Català*, Santes Creus, Publicacions de l'Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus, vol. I, pp. 263-295.
- Pontal, Odette (1995), *Les conciles de la France capétienne jusqu'en 1215*, París, Éditions du Cerf - IRHT.
- Post, Chandler Rathfon (1930), *A History of Spanish Painting*, volume I, Cambridge, Harvard University Press.
- Soler, Josefina (1964), *El Cartulario de Tavernolas*, Castelló de la Plana, Sociedad Castellonense de Cultura.
- Riu, Manuel (1988), *Poncio de Tabernoles, Obispo de Oviedo*, “Espacio, tiempo y forma. Serie III, Historia medieval” 1, pp. 425-436.
- Sánchez de Mora, Antonio (2003), *La nobleza castellana en la Plena Edad Media: el linaje de Lara (s. XI-XIII)*, Sevilla, Universidad de Sevilla (tesi doctoral).
- Ubieto, Antonio (1964), *El románico de la catedral jaquesa y su cronología*, “Príncipe de Viana” 25, pp. 187-200.
- Villanueva, Jaime (1850), *Viaje Literario a las iglesias de España*. Tomo XII: *Viage á Urgel y á Gerona*, Madrid, Real Academia de la Historia.
- Zimmerman, Michel (2003), *Écrire et lire en Catalogne*, Madrid, Casa de Velázquez.

Fecha de recepción del artículo: abril 2016

Fecha de aceptación y versión final: octubre 2016